

Н. Березюк, головний бібліограф
Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВІД ЗЕМСЬКОГО БІБЛІОТЕКАРЯ ДО УЧЕНОГО: до 120-річчя від дня народження видатного українського бібліотекознавця Н. Фрідьєвої

Простежується складний життєвий і творчий шлях видатного українського бібліотекознавця, фундатора вищої бібліотечної освіти в Україні, одного з найяскравіших представників харківської бібліотечної школи Н. Фрідьєвої.

Ключові слова: Надія Яківна Фрідьєва, бібліотекознавство, вища бібліотечна освіта в Україні, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Надія Яківна Фрідьєва (1894–1982) – одна з небагатьох учених-бібліотекознавців, життя і творчий шлях яких були невіддільні від практичної бібліотечної діяльності. Вона належить до того покоління інтелігенції, котре пережило соціальні зворушення двох революцій, репресивні переслідування, сповнені лиха і страждань роки Великої Вітчизняної війни і голодні повоєнні часи.

Народилася Надія Яківна 15 (27) листопада 1894 р. у м. Челябінську. Рано залишилася сиротою. Після закінчення із золотою медаллю гімназії працювала народною вчителькою. В 1913 р. вступила до Петербурзького сільсько-господарського інституту. Матеріальне становище, революційна ситуація змусили її після трирічного навчання перервати його. Припускаємо, що саме в Петербурзі відбулася доленосна зустріч Н. Фрідьєвої з Д. Балакою, згодом видатним бібліотекознавцем і книгознавцем, який на той час навчався в Політехнічному інституті. Вони побралися і переїхали на Урал. Дмитро Андрійович почав працювати бібліотекарем земської (Павленківської) бібліотеки, а Надія Яківна – завідувачем районної бібліотеки с. Шаран Белебеївського земства Уфимської губернії, потім очолила міську бібліотеку Белебеївського повіту. У 1918–1919 рр. вона – бібліотечний інструктор повітового відділу Наросвіти в Уфі.

З 1919-го до 1921 р. сім'я жила в Томську, де Н. Фрідьєва працювала губернським інспектором з бібліотечної роботи, завідувачем показової бібліотеки культвідділу «Томського кооператора». Вона виступала з лекціями на бібліотечних курсах в Уфі, Томську, вийшли друком її брошури «Техніка народної бібліотеки», «Руководство для библиотеки». Саме з приїздом до Томська бібліотекарів Д. Балаки і Н. Фрідьєвої поживилася бібліотечна робота в Сибіру. У важкі перші десятиріччя радянської держави молоді бібліотекознавці розробили концепцію позашкільного виховання (самоосвіти), головною формою якої вони вважали бібліотеку.

З ініціативи і за проектом Д. Балаки, при підтримці Томської спілки кооперативів, було відкрито Музей бібліотекознавства з робочою бібліотекою при ньому. Крім суто музейних функцій, його діяльність було спрямовано на проведення розвідок, пов'язаних з вивченням книги, психології читача, що проводилися на базі спеціальної лабораторії з експериментального дослідження книги і читача, створеної при музеї. Саме тоді проблема «книга – читач» увійшла в коло наукових інтересів Н. Фрідьєвої. У томський період Д. Балака завершив свою вищу освіту на педагогічному відділенні Томського університету, Н. Фрідьєва виступила авто-

ром проектів, пов'язаних з організацією бібліотечної мережі Томського повіту. У відкритому в Томську Політехнікумі з бібліотечним відділенням вона працювала викладачем спеціальних дисциплін, вела активну діяльність у Музеї бібліотекознавства.

У 1921 р. Н. Фрідьєва і Д. Балака переїхали до Києва. Подружнє життя не складалося, але й надалі вони підтримували дружні, тісні наукові та професійні стосунки.

Для Надії Яківни переїзд до Києва був пов'язаний з новою цікавою роботою. В її особі Головлітосвіта углядела фахівця, здатного очолити й організувати координацію діяльності київських бібліотек. Н. Фрідьєву рекомендували в губернський відділ народної освіти на посади інструктора з бібліотечної роботи, методиста.

У зв'язку з відсутністю фахівців Губполітосвіта покладала завдання підвищення кваліфікації бібліотекарів на громадські об'єднання. Свою практичну діяльність у Києві Надія Яківна розпочала з відновлення Київського бібліотечного об'єднання. Вже на кінець 1924 р. воно налічувало 229 бібліотекарів. Базою для його роботи стала Центральна робітничка бібліотека ім. РКП(б) (нині Національна парламентська бібліотека України).

З появою у книгозбірні Н. Фрідьєвої як керівника Київського бібліотечного об'єднання дослідники пов'язують активізацію всієї діяльності закладу. «Вона надзвичайно багато зусиль віддала створенню громадського професійного руху, фактично стала фундатором Київського об'єднання ентузіастів-бібліотекарів, головними цілями якого було згуртування фахівців заради підвищення їхньої кваліфікації» [26]. Велику увагу приділяла створенню системи підвищення професійного рівня бібліотекарів, розробці питань бібліотечної методики. Вперше до сфери діяльності колишньої Публічної бібліотеки ввійшли сформовані громадські професійні структури, які виконували організаційні, координаційні й методичні функції у керівництві київськими бібліотеками. Створений при Київському бібліотечному об'єднанні міський семінар згуртував близько 150 бібліотечних працівників. Уже в 1922 р. Центральну робітничку бібліотеку було визнано центром бібліотечної справи Київської губернії.

У лютому 1925 р. Н. Фрідьєва створила Кабінет бібліотекаря. Центральна робітничка бібліотека надала йому приміщення, свої фонди. Невеличку бібліотеку бібліотечної секції Губполітосвіти (200 од. зб.) перетворили на велику методичну бібліотеку (до 2 тис. од. зб.) з предметним каталогом, консультаційним бюро з питань бібліотечної роботи. Тільки за один квартал 1926 р. кабінет відвідали 1 403 бібліоте-

карі, було видано 885 книг і журналів. При цьому підрозділі функціонував семінар практикантів, яким керувала Н. Фрідьєва. За рік ним було підготовлено 22 бібліотекарі. Кабінет здійснював аналіз діяльності книгозбірень за матеріалами їх звітів, збирав зразки схем, діаграм, планів проведення бібліотечних кампаній, анкет читачів. При ньому Надія Яківна створила Музей бібліотекознавства. Координація діяльності всіх підрозділів об'єднання дала змогу сформулювати великий актив бібліотекарів-ентузіастів.

У створеному в 1922 р. в Києві Українському науково-дослідному інституті книгознавства (УНІК) у 1926 р. було організовано Кабінет вивчення книги й читача, який мав збирати емпіричні матеріали із зазначеного питання та проводити всеукраїнське дослідження роботи бібліотек з читачами. Восени 1926 р. у складі кабінету для цього створили спеціальну комісію, членами якої стали Д. Балика, А. Вияснівський, Г. Марголіна, К. Довгань, В. Іванушкін, Ю. Меженко, Н. Фрідьєва.

Проблема вивчення інтересів читачів займала провідне місце в діяльності Київського бібліотечного об'єднання і Кабінету бібліотекаря. Можна без перебільшення стверджувати, що завдяки їх цілеспрямованій роботі під керівництвом Н. Фрідьєвої було зібрано цінний фактичний матеріал про діяльність центральних округових бібліотек, зокрема Київського округу. Це значною мірою сприяло проведенню УНІК вищезгаданого всеукраїнського бібліотечного дослідження.

У 1927 р. на замовлення Головополітосвіти було видано книгу Н. Фрідьєвої і Д. Балики «Изучение читателя: опыт методики» [6], яку перевидали в 1928 р. Це перше в Україні видання зазначеної тематики стало настільною книгою бібліотечних працівників, навчальним посібником у системі бібліотечної освіти. Згодом через цю книгу її автори стали об'єктами важких політичних звинувачень.

Матеріали завершеного соціологічного дослідження, котрі не мали аналога в українському бібліотекознавстві, було видано в 1930 р. у другому тому УНІК під назвою «Бібліотека і читач на Україні». Три статті Н. Фрідьєвої в цьому виданні мають фундаментальний характер [8; 9; 10]. За успішну роботу в Центральній робітничій бібліотеці ім. РКП(б) Н. Фрідьєва була нагороджена Дипломом першого ступеня Всеукраїнської ради професійних спілок.

У 1928 р. Надію Яківну запросили до Харківського інституту народної освіти (ХІНО), відкритого на базі ліквідованого, з початком реформи освіти, Харківського університету. Ще в 1925 р. у ХІНО було створено факультет політичної освіти з бібліотечною спеціалізацією, спрямований на підготовку політосвітпрацівників. На всіх факультетах ХІНО працювали професори, викладачі колишнього університету. Спеціальної кафедри не було, викладання бібліотечних дисциплін забезпечували партійні, профспілкові працівники, керівники установа Наркомосу.

За відсутності навчально-методичного забезпечення, необхідних кадрів Надія Яківна мала організувати підготовку бібліотечних працівників вищої кваліфікації. Досвід практичної бібліотечної, науково-дослідної роботи, викладання на курсах усіх рівнів у Томську і Києві, навички управління бібліотечною справою дали їй змогу виконати це завдання й фактично стати фундатором бібліотечної освіти в Україні.

У 1929 р. Н. Фрідьєва сприяла реорганізації ХІНО в самостійний Харківський інститут політичної освіти (ХІПО). Майже два роки вона була в ньому деканом

факультету політосвіти, виконуючи обов'язки професора, керівника кафедри бібліотекознавства, а згодом декана бібліотечного факультету. У 1931 р. ХІПО реорганізували у Все-український інститут комуністичної освіти (ВУІКО), в якому Н. Фрідьєва стала керівником кафедри бібліотекознавства, виконувачем обов'язків професора.

Подальша діяльність ВУІКО з підготовки фахівців уже з початку 1930-х рр. проходила у складних умовах. Змінився політичний курс країни, почалася боротьба з «ухильниками», з буржуазним націоналізмом, з викривленнями марксистсько-ленінської теорії. Набув обертів маховик репресій. Розгорнулася дискусія у сфері теорії і практики бібліотечної роботи. У ВУІКО першою під вогонь критики потрапила книга Н. Фрідьєвої і Д. Балики «Изучение читателя: опыт методики», а також стаття Надії Яківни «Запис попиту, як метод вивчення читача, і український читач за матеріалами попиту УНІКу» [8]. Об'єктивний, суто науковий, неупереджений підхід дослідника до аналізу читання розглядався колегами по кафедрі як відрив від практики соціалістичного будівництва, відхил від марксистської науки. У своїй постанові кафедра запропонувала Надії Яківні засудити всі свої помилки. І відомий бібліотекознавець Н. Фрідьєва, що стояла у витоків бібліотечної освіти, створила перший бібліотечний факультет, кафедру бібліотекознавства з аспірантурою, започаткувала відкриття підготовки фахівців без відриву від виробництва, Київського філіалу ВУІКО, розробила багаторівневу курсову систему підвищення кваліфікації, була змушена виступити із самокритичною заявою. У статті «За перевірку боєздатності теоретичного фронту бібліотекознавства (в порядку самокритики)» [13] вона визнала, що в дослідженні проблеми читачтва мав місце відрив від практики. Відзначаючи, що зроблений п'ять років тому аналіз уже не відповідає потребам часу, Н. Фрідьєва кваліфікувала свої «помилки» як «меншовицький ідеалізм». Але звинувачення в буржуазному націоналізмі не визнала.

Можна зрозуміти Надію Яківну, адже на руках у неї був маленький син, її другого чоловіка репресували, вона беззахисна, бо безпартійна. Н. Фрідьєва важко пережила безпідставні звинувачення колег, які позбавили її можливості продовжити педагогічну і наукову роботу. Єдиний на той час підручник «Изучение читателя: опыт методики» вилучили з використання.

4 квітня 1935 р. Н. Фрідьєву звільнили з ВУІКО. Але водночас Наркомосвіти, за рекомендацією директора ВУІКО І. Соловей, направив Надію Яківну на роботу до бібліотеки Харківського університету. Ректор А. Нефросний, незважаючи на політичну дискредитацію Н. Фрідьєвої, підписав наказ про її зарахування на посаду ученого секретаря бібліотеки, надав квартиру. Згодом обидва ректори були репресовані та загинули. Надія Яківна завжди з теплом згадувала їх, дякуючи за участь в її долі.

Нова сторінка в біографії Н. Фрідьєвої, як і всі попередні, пов'язана з подоланням життєвих труднощів. Бібліотека відновлена у 1933 р. Харківського університету, переживши всі політичні потрясіння, почала своє нове життя. На плечі Надії Яківни, яка до призначення іншого директора – члена партії – тимчасово виконувала обов'язки керівника, лягла організація всієї діяльності Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ). Зокрема, це стосувалося електрифікації книгозбирання, виготовлення 4 км стелажів. Головною проблемою було опрацювання понад 100 тис. пр. літератури, націоналізованої в роки післяреволюційного лихоліття і частково переданої до бібліотеки. Це був період інтен-

сивної роботи всього колективу, який тепло сприйняв керівника-професіонала.

Паралельно опрацьовувався систематичний каталог. Побудований за старою університетською схемою, він потребував докорінного перероблення. Н. Фридьєва очолила цю роботу, взявши за основу схему класифікації Л. Троповського і залучивши до створення схем окремих розділів науки університетських учених: О. Білецького, Л. Булаховського, Н. Пакуля, Д. Синцова, Д. Соболева та ін. У 1938 р. систематичний каталог було виставлено для читачів.

У 1939 р. розпочався перший в історії бібліотеки переоблік фонду, в результаті якого визначено його обсяг – 712 628 пр. документів. Було створено обмінний фонд, з активізацією видавничої діяльності університету відновлено книгообмін. У цей час штат бібліотеки налічував 75 співробітників.

У 1940 р., у зв'язку із 135-річчям Харківського університету, Н. Фридьєва підготувала нарис історії університетської бібліотеки від початку її заснування в 1805 р., який увійшов до ювілейного збірника [15].

Усі подальші плани перекреслила війна. Університет евакуювали в Кзил-Орду Казахської РСР. Бібліотека залишилася на окупованій території, проте Н. Фридьєва в ній не працювала. Снарядом було зруйновано її квартиру. Сім'ю прихистили добрі люди. Щоб урятувати родину від голоду, Надія Яківна працювала чорноробом на ремонті доріг, пакувальницею сірників на сірниковій фабриці «Чайка». Мужність цієї маленької, тендітної жінки вражає.

У вересні 1943 р., після звільнення Харкова, Н. Фридьєва повернулася до бібліотеки університету на посаду заступника директора з наукової роботи. Зібраний нею невеликий колектив голодних і фізично знесилених жінок почав відроджувати книгозбірню. Ще йшла війна. Та вже 1 жовтня 1943 р. бібліотека почала обслуговувати читачів. Надія Яківна доклала багато зусиль, щоб повернути заклад до життя. За її клопотанням було відремонтовано зруйновану частину даху, електроосвітлення, засклено вікна.

За роки окупації бібліотека втратила понад 60 тис. книг і журналів, газетний фонд за 1917–1941 рр., тому головним завданням Н. Фридьєва вважала відновлення бібліотечного фонду. Вона звернулася до Держлітфонду, академічних і університетських бібліотек, виїхала зі списками необхідної навчальної і наукової літератури до Москви (наприклад, бібліотека Московського державного університету надала ЦНБ 2 560 книг, 126 географічних, астрономічних, історичних map). Було розгорнуто роботу з перероблення схем класифікації, вдосконалення систематичного каталогу. Відновлено науково-бібліографічний відділ, створено відділ рідкісних книг і рукописів, продовжено роботу з переобліку фонду, здійснено перехід до інвентарного розташування фонду.

Роль Н. Фридьєвої в організації діяльності ЦНБ Харківського університету в найскладніші, найдраматичніші періоди її історії важко переоцінити. Практична діяльність, керівництво бібліотекою розкрили неабиякі професійні та організаційні здібності Надії Яківни. Ознайомлення з працями К. Рубинського, Д. Багалія, М. Сумцова, діячів Харківського товариства грамотності сприяли формуванню її інтересу до історико-бібліотечної тематики. Певнена, що саме в ЦНБ визначилась і тема її майбутньої дисертації.

З 1944 р. Н. Фридьєва знову на педагогічній роботі. Вона – завідувач кафедри бібліотекознавства, виконувач обов'язків декана бібліотечного факультету

Педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди, з 1947-го по 1970 р. – виконувач обов'язків декана бібліотечного факультету, завідувач кафедри бібліотекознавства, виконувач обов'язків професора Харківського державного бібліотечного інституту, згодом Інституту культури (нині – Харківська державна академія культури). Слід зазначити, що до 1949 р. Надія Яківна суміщала педагогічну діяльність з роботою бібліографа університетської бібліотеки. І в наступні роки вона не переривала зв'язків з бібліотекою, залишаючись її постійним консультантом, рецензентом бібліографічних праць, незмінним читачем [25].

У 1954 р. Н. Фридьєва, перша серед українських бібліотекознавців, захистила у Московському державному інституті культури кандидатську дисертацію на тему «Публичная, общественная и бесплатные народные библиотеки города Харькова до 1917 года» [16]. У 1963 р. в серії «Деятели книги» було видано монографію вченої «Жизнь для просвещения народа: (О деятельности Х. Д. Алчевской)» [17], в якій вона проаналізувала діяльність просвітительки з вивчення читачьких інтересів, рівень доступності художньої літератури для широких народних верств.

17 грудня 1982 р. Надія Яківна пішла з життя.

Ім'я Надії Яківни Фридьєвої, автора понад 70 робіт з актуальних проблем бібліотекознавства, талановитого організатора бібліотечної справи, фундатора вищої бібліотечної освіти в Україні, вихователя багатьох поколінь фахівців бібліотечної справи, одного із засновників харківської бібліотечної школи, належить до плеяди видатних бібліотекознавців ХХ ст. На жаль, її багатоаспектна діяльність дуже мало розкрита у вітчизняному бібліотекознавстві і тому потребує подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Фридьєва Н. К вопросу об изучении читателя / Н. Фридьєва // Красный библиотекарь. – 1924. – № 2. – С. 31–39.
2. Фридьєва Н. Киевское библиотечное объединение / Н. Фридьєва // Красный библиотекарь. – 1925. – № 3. – С. 101–102.
3. Фридьєва Н. Кабинет библиотекаря в Киеве / Н. Фридьєва // Красный библиотекарь. – 1925. – № 12. – С. 71–76.
4. Фридьєва Н. К вопросу о работе методической секции библиотечного объединения / Н. Фридьєва // Красный библиотекарь. – 1926. – № 6. – С. 62–75.
5. Фридьєва Н. Библиотечное практиканство (ученичество) / Н. Фридьєва // Красный библиотекарь. – 1927. – № 1. – С. 23–41.
6. Изучение читателя: опыт методики / Н. Фридьєва, Д. Балака; под ред. М. А. Смушковой. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.; Л.: Долой неграмотность, 1928. – 158 с.
7. Фридьєва Н. Уголок библиотекаря в кабинете политпросветработы / Н. Фридьєва; под ред. М. А. Смушковой, Ц. М. Подгорненской. – М.; Л.: Госиздат, 1929. – 31 с. – (Главполитпросвет. Сектор массовой работы и центральный кабинет политпросветработы).
8. Фридьєва Н. Запис пошиту, як метод вивчення читача, і український читач за матеріалами пошиту УНІКу / Н. Фридьєва // Бібліотека і читач на Україні. – Харків; Київ, 1930. – С. 116–145. – (Труди Українського науково-дослідного інституту книгознавства. Секція соціології; т. 2: Праці Кабінету вивчення книги й читача; зб. 1).
9. Фридьєва Н. Центральні округові бібліотеки України (за матеріалами обслідування Кабінету вивчення книги й читача при УНІКу) / Н. Фридьєва // Там само. – С. 61–82.
10. Фридьєва Н. Читач київських політосвітніх бібліотек в 1926/27 р.: (доповідь в Кабінеті вивчення книги й читача при УНІКу) / Н. Фридьєва // Там само. – С. 174–189.
11. Фридьєва Н. Подготовка библиотечных кадров на Украине: библиотечное отделение Института политпросвета в Харькове / Н. Фридьєва // Красный библиотекарь. – 1930. – № 10. – С. 42–46.

12. Постанова кафедри бібліотекознавства ВУІКО // Бібліотека у соціалізації. – 1932. – № 1. – С. 27–29. – У документі зазначено: Запропонувати Фридьєвій висвітлити та засудити свої помилки як в інституті, так і позаінституційній пресі.
13. Фридьєва Н. За перевірку божественності теоретичного фронту бібліотекознавства (в порядку самокритики) // Бібліотека у соціалізації. – 1933. – № 3. – С. 27–32.
14. Фридьєва Н. Система підготовки бібліотечних кадрів на Україні в другу п'ятирічку // Н. Фридьєва // Бібліотека у соціалізації. – 1933. – № 1. – С. 14–22. – (У порядку обговорення).
15. Фридьєва Н. Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету, 1805–1940 : іст. нарис / Н. Фридьєва. – Харків, 1940. – С. 107–132.
16. Фридьєва Н. Публичная, общественная и бесплатные народные библиотеки до 1917 г. : авт. дис. ... канд. пед. наук / Н. Фридьєва ; Моск. гос. библ. ин-т им. В. М. Молотова. – Харків, 1954. – 20 с.
17. Фридьєва Н. Жизнь для просвещения народа: (О деятельности Х. Д. Алчевской) / Н. Фридьєва. – М. : Всесоюз. кн. палата, 1963. – 100 с. – (Деятели книги).
18. Меженко Ю. Вступна стаття / Ю. Меженко // Бібліотека і читач на Україні. – Харків ; Київ, 1930. – С. 5–7. – (Труди Українського науково-дослідного інституту книгознавства. Секція соціології ; т. 2 : Праці Кабінету вивчення книги й читача ; зб. 1).
19. Балика Д. Проблема вивчення читача в історії літератури та в книгознавстві : (тези до доповіді в Кабінеті читачівства УНІКу) // Там само. – С. 189–191. – Про Н. Фридьєву: с. 189.
20. Довгань К. Матеріали до Всеукраїнського обслідування бібліотек 1927–28 рр. / К. Довгань // Там само. – С. 35–60.
21. Тамм Є. П. Бібліотечна справа в Українській РСР в історичній літературі початку 30-х – середини 50-х років / Є. П. Тамм // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1972. – № 12. – С. 29–37. – Про історичний нарис Н. Фридьєвої «Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету, 1805–1940».
22. Ступак В. Л. Діяльність Київського бібліотечного об'єднання у 20-х роках ХХ століття / В. Л. Ступак // Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. пр. – Київ, 1995. – С. 24–29.
23. Березюк Н. М. Бібліотечна освіта в Україні: сторінки історії / Н. Березюк // Бібл. вісн. – 2000. – № 1. – С. 32–35.
24. Российское библиотековедение: XX век. Направление развития, проблемы и итоги : опыт моногр. исслед. / сост. Ю. П. Мелентьева. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 428 с. – О вкладе Н. Фридьєвой в библиотековедение: с. 49, 50, 60, 74, 85, 150, 156.
25. Березюк Н. М. Бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 200 лет / Н. М. Березюк, І. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. – Харків : ЧП Тимченко А. Н., 2006. – 390 с. : ил. – Библиогр.: 121 наименование. – О Н. Фридьєвой: с. 119–129 и «Именной указатель».
26. Вилегжаніна Т. Національна парламентська бібліотека України: шляхами розвитку / Т. Вилегжаніна // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність : зб. ст. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоціація б-к України. – Київ, 2007. – С. 26–39. – Про Н. Фридьєву: с. 29–30.
27. Фокеев В. А. Фридьєва Надежда Яковлевна / В. А. Фокеев // Библиотечная энциклопедия / гл. ред. Ю. А. Гриханов. – М., 2007. – С. 1103.
28. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – Київ, 2009. – 530 с. – Про Н. Фридьєву: с. 130, 182, 195, 217, 434, 435, 437.
29. Березюк Н. М. Времена не выбирают... Библиотековед Н. Я. Фридьєва (1894–1982) / Н. М. Березюк // Библиотека в контексте истории : материалы 8-й междунар. науч. конф., Москва, 5–6 окт. 2009 г. – М., 2009. – С. 275–283.
30. Яковенко А. В. Музей библиотековедения в Томске (1919–1920) – малоизученная страница истории книжной культуры России / А. В. Яковенко // Информ. нац. б-л. Рос. библ. асоц. – 2011. – № 59. – С. 166–171.
31. Сєдих В. В. Історія бібліотечної справи в Україні : навч. посіб. / В. В. Сєдих ; наук. ред. Н. М. Кушнарєнко ; Харк. держ. акад. культури. – Харків : ХДАК, 2013. – 213 с. – Про Н. Фридьєву: с. 169, 170, 171, 173.
32. Кушнарєнко Н. М. Надія Яківна Фридьєва – видатний український бібліотекознавець, фундатор бібліотечної освіти в Україні / Н. М. Кушнарєнко, А. А. Соляник // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – 2014. – Вип. 44. – С. 55–63.